

SİYASAL İSLAMDA PARTİLEŞME: ARAP AYAKLANMALARI SONRASI İSLAMCI PARTİLER

Yrd. Doç. Dr. Hasret Dikici Bilgin

Okan Üniversitesi, dikicibilgin@gmail.com

ÖZET

İslamcı hareketlerin seçimlere ve partileşmeye olan yaklaşımları tarihsel olarak ikircikli bir süreç işlemiştir. Bir yanda seçimlerin ve oy vermenin İslam'a uygunluğu tartışılırken, öte yandan İslamcı hareketlerin bir kısmı partileşmeye çalışmıştır. Arap ayaklanmaları sonrasında ise partileşme sürecinin tabanı genişlemiş ve daha önce siyasal katılımı teolojik düzlemde reddeden gruplar tarafından yeni partiler kurulmuştur. Bu çalışmada ayaklanmalardan önceki partileşme hareketleri ile ayaklanmalardan sonraki İslamcı partiler karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Partileşen oluşumların benzerlikleri ve ayrımları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslamcı partiler, seçimler, Selefiler, İhvan, Arap Ayaklanmaları

1. Giriş

Seçim ve oy konusu Müslüman halklar arasında her zaman oldukça tartışmalı bir konu olmuştur. Bu tartışmanın temelinde seçimlerin İslam'a uygunluğuyla ilgili görüş ayrılıkları yatmaktadır. Bu görüşleri üç ana başlık altında toplamak mümkündür. İlk gruba göre dini temelli seçimler ve temsilci kurumların varlığı çağdaş toplumlarda seçim yapılabilmesini ve Müslümanların oy vermesini mümkün kılmaktadır. Buna göre örneğin parlamento halifenin belirlenmesi veya görevine son verilmesini sağlayan temsilciler kurulunun (ahl al-Hall wa'l Aqd) çağdaş bir benzeridir, İslam hukukunda önde gelenlerden veya yaşlılardan oluşan ve bağlayıcı karar alan benzer başka kurumlar da yer almaktadır (Cotran ve Şerif, 1999: 463). İstişare, icma, içtihat ve şura gibi kurumlar yine benzer şekilde seçimlerin İslam'a uygunluğuna örnek gösterilmektedir. Bunlara ek olarak İslam'da belli bir siyasi sistemin kesin olarak belirtilmemiş olması şartlara göre bir hükümet kurulabileceği şeklinde yorumlanmaktadır (Piscatori, 2000: 14). Hatta Muhammed Esed gibi bazı düşünürler İslam hukukunun gereklerinin yerine getirilebilmesi için serbest ve genel seçimlerin zorunlu olduğunu öne sürmektedir. Benzer görüşler Mısır'daki otoriter sistemde varlığını sürdürmeye çalışan Müslüman Kardeşler içinde de zaman zaman dile getirilmiştir. Buna göre zalimin iktidara gelmesini engellemek bakımından bir Müslümanın oy vermesi gerekli ve hatta zorunludur (Piscatori, 2000: 16).

Bu görüşün karşısına sadece seçim değil her türlü halk egemenliği fikrini reddeden bir başka yaklaşım çıkmaktadır. Fazlullah Nuri ve Seyyid Kutub'un da arasında bulunduğu bu gruba göre çoğunluğun yönetimi yanıltıcıdır ve İslam'da seçim olduğuna dair kanıt olarak gösterilen Şura gibi kurumların işlevleri sömürge yönetimlerinin etkisi altında kalan kişiler tarafından çarpıtılmaktadır. Benzer şekilde inananlarla inanmayanların eşit olmadığını vurgulayan ayetlere dayanarak hem halk egemenliği hem de anayasal eşitlik kavramları reddedilmektedir. Bu iki karşıt görüşün bir sentezi olarak ortaya çıkan üçüncü bir yaklaşıma göre ise seçimler İslam'a uygun hale getirilmesi koşuluyla mümkündür. Mevdu'di'ye göre hükümetin varlığı Müslümanların genel iradesine bağlıdır ve seçimler pratik bir zorunluluktur. Ancak seçimlerde sadece Müslümanlar oy vermelidir; seçim kampanyası ve aday gösterme gibi faaliyetler ise dine uygun değildir. Bir tür üçüncü yol diyebileceğimiz bu yaklaşım daha çok önceleri seçimlere karşı olanlar ancak günümüzde gelinen noktada seçimleri dışlamanın mümkün olmadığını düşünen kişiler tarafından ortaya koyulmaktadır. Bu üç yaklaşım İslam ve seçimler konusunda birbirinden ayrılırken, seçme ve seçilme hakkının yüksek eğitimli ve sınırlı sayıdaki din alimleriyle sınırlı olması gerektiği konusunda birleşmektedir. Bu yaklaşım seçimlere olumlu yaklaşan ilk grup arasında bile yaygındır. Örneğin Muhammed Reşit Rıza seçimlerin uygulamada ve dini bakımdan uygun olduğunu dile getirirken bir yandan da Müslüman toplumların Batı toplumlarından farklı olduğunu vurgulayarak Müslümanların temsilcilerinin alimler ve yüksek ahlaka sahip kişilerden oluşması gerektiğinin altını çizmiş ve bu temsilcilerin din adamları olması gerektiğini belirtmiştir (Piscatori, 2000: 13). Öyleyse, yani Müslümanların seçilmişler tarafından idare edilmesini zorunluluk olarak görenler bile evrensel seçme ve seçilme hakkının sınırlandırılmasını öngörürken, bugün sayısı yüzleri bulan İslamcı partilerin varlığını ve evrensel seçme ve

seçilme kuralının uygulandığı seküler seçimlerde İslamcı olmayan partilerle yarışmalarını, hatta ittifak kurmalarını nasıl açıklayabiliriz? Bu durumu Arap ayaklanmalarının getirdiği bir süreç olarak mı değerlendirmek gerekir, yoksa bu ayaklanmalar zaten İslamcı hareket içindeki dönüşümün bir sonucu olarak mı değerlendirilmelidir? Bu sorulardan hareketle bu çalışmada Müslüman toplumlarda seçimlerin tarihi, zaman içindeki dönüşümleri ve Arap ayaklanmalarının bu dönüşümle ilişkisi incelenmeye çalışılacaktır. Çalışma seçimlerin ortaya çıkışı ve İslamcı hareketlerin seçim rekabetinde yer almasını tarihsel olarak inceleyecek, daha sonra Arap ayaklanmaları öncesi ve sonrasında siyasal İslam'da partileşme süreçlerini ele alacaktır. 2011 öncesi ve sonrası örüntüler değerlendirilerek devamlılıklar ve farklılıklar ortaya koyulacaktır.

2. Müslüman Topplumlarda Seçimler

Müslümanlar toplumlarda seçimler incelenirken Hz. Muhammed ve dört halife dönemindeki yönetim pratikleri kapsam dışı bırakılmaktadır. Bu dönemlerdeki seçimlerde evrensel oy verme ve seçilme hakkı tartışılmamış, dini konularda yetkinliği kabul edilen nüfuzlu kişiler arasından bir konsey veya danışma kurulu oluşturularak kararlar alınmış, dünyevi konularla ilgili sorunlar atan bürokratlar ve yerel yöneticiler tarafından ele alınmıştır. Seçim ve oy verme bu anlamda sıradan insanların (sayı ve nitelik bakımından sınırlansa da) karar alma süreçlerine dahil edilmesi ve karar alıcıların belirlenmesine atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yerel konseylerin oluşturulması, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla kanun önünde eşitlik getirilmesi ve millet sistemi temelinde de olsa Müslümanların ve gayrimüslimlerin temsilcilerini seçmesi ve temsilci hale getirilmesi ilk girişimler arasında sayılabilir. Yine Osmanlı'da 1876'da Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve yürütmenin yetkilerinin bir miktar sınırlandırılmış olması halk egemenliği fikrinin kabul edilmeye başlanması bakımından önemli gelişmelerdir. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı bu fikirlerin pekişmesini sağlamış ve haklar ve özgürlükler kavramının dini bağlamının dışında yönetim biçiminin bir parçası haline gelmesine yardımcı olmuştur. İkinci Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte İran'da da benzer bir anayasal hareket ortaya çıkmıştır. Üstelik İran'daki anayasal hareketle ulema da yer almış, hak ve özgürlüklerle yönetim biçimi konusunda diğer gruplarla görüşleri farklı olsa da din adamları da anayasal hareket sonuçta yasama organının kurulmasını gerektirdiği için yönetimin sınırlandırılmasını, diğer bir deyişle halk egemenliğini koşullu olarak kabul etmiştir. 19. yüzyıldaki anayasal hareketlerin ortak özelliği Arap dünyasının dışında ve söylemsel bir dönüşümden ziyade pratik zorunluluklardan dolayı gelişmiş olmasıdır. Arap ülkelerindeki hareketler ise daha sonra, 20. yüzyılda önce sömürge yönetimlere daha sonra baskıcı yerel yönetimlere karşı ortaya çıkmıştır.

Sömürgeler ve sonrasında gelen otoriter rejimler bölgedeki parti sistemlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Sömürgeci Batılı devletlerin kendi ülkelerinde temsiliyet ve temel hak ve özgürlükler esasına dayalı yönetim sistemleri kurmuş olması, ancak Müslümanları kendi ülkelerinde yönetimin dışında tutması, sömürge yönetimine karşı siyasal katılımın bir antitez olarak hem seküler-milliyetçi hem de İslamcı grupların söylemine girmesini sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasına denk gelen bu süreçte sömürge karşıtı hareket içinde İslamcılarla seküler milliyetçiler arasındaki rekabet devam etse de ortak yabancı düşmanın varlığı farklılıkların en azından arka plana atılmasını sağlamıştır. Bu durum kağıt üzerinde bağımsızlığın verildiği iki dünya savaşı arasındaki dönemde de sürmüştür.

Sömürgelerin resmi olarak çekildiği ancak kukla yönetimlerin olduğu dönemde, 1950-2011 arasındaki dönemle karşılaştırıldığında, gerçek anlamda bir siyasi çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Milliyetçi partilerin yanı sıra monarşistler, liberaller ve sosyalistler parti kurmuşlardır. Ancak 1950'li yıllarda özellikle asker destekli tek parti cumhuriyetleri kurulmuş ve muhalefet partileri bir süre sonra kapatılmıştır. 1980'lere kadar otoriter rejimlere karşı partileşme ve siyasi rekabet çabası seküler muhalefetle sınırlı kalmıştır. İslamcı hareket içinde ise farklı yaklaşımlar gelişmiştir. Siyaseti kategorik olarak İslam dışı kabul eden, zor kullanma olsun olmasın her türlü siyasal katılımı dinden sapma olarak değerlendiren ve tartışmaları İslami metinler ve teolojik meselelerle sınırlandırmayı öngören, İskenderiye Selefililiğinin örnek verilebileceği hareket 2011'e kadar siyasi rekabetin dışında kalmıştır. Bunun dışında kalan gruplar ise farklı yollarla otoriter rejimlerle mücadele etmeye çalışmıştır. Bir kısmı bu rejimleri silahlı mücadele ile ortadan kaldırmaya çalışmıştır. 1950-1980 arasındaki dönemdeki siyasi suikastlar ve çatışmalar bu kapsamda değerlendirilebilir. Üçüncü bir grup ise siyasi rekabetle din davasının ilerletilebileceğini ve İslamcı hareketin tabanının genişletilebileceğini düşünerek sosyal alandaki faaliyetlerini giderek daha çok siyasal alana taşımış ve 1980'lerden itibaren partileşme yolunda çalışmalarını sürdürmüştür. Bir başka deyişle yönetim pratikleri İslamcı hareketin siyasi pratiklerini şekillendirmiştir. Kurulan tek parti rejimleri dini kurumları devlet denetimine alarak dinin kamusal alandaki görünürlüğünü artırmak isteyen gruplara önce

sadece sosyal yardım alanını bırakmış, daha sonra bu sosyal yardım faaliyetlerinin genişlettiği alan İslamcı hareketlerin partileşmesini olanaklı hale getirmiştir. Bu üçüncü grubun içinde daha önce silahlı mücadeleyi seçmiş, ancak bir tür öğrenme ve çatışma süreci içinde yasal siyasi zemine geçen Mısır'daki Müslüman Kardeşler de yer almaktadır.

Müslüman Kardeşler'in yasal siyasete dahil olma girişimi bölge ülkelerinde hem muhalefet içindeki dinamikleri değiştirmiş, hem de iktidar-muhalefet ilişkilerinde bir dönüşüm getirmiştir. Müslüman Kardeşler'in farklı ülkelerdeki kolları arasında bölünmeler olmuş, partileşmeyi reddedenler radikalleşmiş veya çalışmalarını teolojik tartışmalara yönlendirmiştir. Siyasal İslam'daki partileşme seküler muhalefetin de rejimle ilişkilerini gözden geçirmesine neden olmuştur. Bazı seküler partiler serbest seçimlerle ilgili taleplerine İslamcı partilerin seçimlerin dışında tutulması koşulunu getirmiştir. İktidar partileri ise serbest çok partili seçimlerin uygulamaya koyulmasına benzer şekilde İslamcıların iktidara gelme ihtimalini gerekçe göstermeye başlamışlardır (Schwedler, 1998: 26). Bu partilerin bir kısmı daha sonra iktidara eklenmiştir.

3. Arap Ayaklanması Öncesinde İslamcı Partiler

Müslüman Kardeşler'in Mısır'da 1984 seçimlerine katılma kararı Mısır'da ve diğer ülkelerde hem İhvan'la bağlantılı, hem de farklı akımlardan gelen grupların partileşme girişimlerine ivme kazandırmıştır. Parlamentolararası Birlik (Inter-Parliamentary Union) verileri 1950'lerden ayaklanmaların başladığı 2010 yılına kadar olan dönemde arasında Endonezya, Malezya ve Pakistan'ın da bulunduğu 21 ülkede yapılan seçimlerinden en az sekseninde bir veya daha fazla İslamcı partinin yer aldığı öne sürmektedir. Bununla birlikte hangi muhafazakar partilerin İslamcı parti olarak tanımlanabileceği tartışmalıdır. Geniş tanımıyla söyleminde yer alan sosyal, ahlaki, siyasi ve ekonomik konularla ilgili reform önerilerini veya kamu politikalarını İslami inanca göre yorumlayan partiler İslamcı partiler olarak anılmaktadır (Schwedler, 2011: 349). Bu geniş tanım İslamcı partilerin tektürel olmadığına da işaret etmektedir. Dinin kamusal alandaki görünürlüğünün artması konusunda görüş birliğine sahip olsalar da bu partilerin İslam'ı yorumlayışı, özel ve kamu alanda dinin ne derece hakim olacağı, siyasi ve ekonomik sistemi ne derece dönüştürmek istediği ve hedeflerine ulaşma yöntemleri farklılaşmaktadır. Bundan dolayı sosyal ve siyasi olarak muhafazakar, ekonomik olarak liberal partilerin hangilerinin İslamcı parti olarak adlandırılacağına karar vermek zordur.

Seçim bildirgelerinde İslami atıflarda bulunan partileri İslamcı olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak bazı partilerin seçim bildirgeleri bulunmamaktadır; bazı partiler ise bildirgelerinde açık dini referanslar kullanmaktan kaçınmaktadır. Parlamento tartışmaları veya seçim kampanyaları sırasında açık dini referans veren partilerin önemli bir kısmı bildirgelerinde Şeriatla ilgili görüş belirtmemektedir. Şeriat kurulmasını isteyen arasında da dini yönetimin nasıl uygulanacağı konusunda farklı öneriler bulunmaktadır. Örneğin Cezayir'deki Müslüman Kardeşlerin partisi olarak değerlendirilen Barış Toplumu Hareketi 2007 seçimleri öncesinde bir yandan bir baş müftünün belirlenmesini ve yetkilendirilmesini öngörürken bir yandan da İslami değerlere, demokratik seçime ve cumhuriyete dayalı bir modern toplum kurmak istediğini açıklamıştır (Kurzman ve Naqvi, 2010: 51). Benzer şekilde Mısır'daki Müslüman Kardeşler 'İslami referanslı sivil ve demokratik bir devlet' öngörmekte, din ve devlet işleri olmasa da en azından cami ile devletin birbirinden ayrılabilmesini kabul etmiştir (Hamid, 2011: 41). Öte yandan Refah Partisi devletin şekli ile ilgili görüş bildirmekten kaçınmış, ama ekonomik yapının ve dış politikanın İslami değerlere uygun hale getirilmesini daha somut bir şekilde bildirgelerinde ortaya koymuştur. Özetle, Ayaklanmalar öncesi dönemde ortaya çıkan partilerin büyük kısmı ideolojik kökeni ve parti stratejileri 1928'de Mısır'da kurulan Müslüman Kardeşler (İhvan) hareketine dayanan, İslamcı hareketin yaygınlaşması ve şerri hukukun kurulmasını hedefleyen tek bir parti platformuyla öne çıkan 'niş parti'ler olarak kurulmuş (Brockner ve Künkler, 2013), ancak 1990'lı yıllarda siyasi ve ekonomik reformları da içine alan muhafazakar İslamcı partiler haline gelmiştir.

Bu partilerin politika tercihleri, rekabet stratejileri ve örgütlenme biçimleri de içinde buldukları rejimlerin muhalefetle etkileşimi ve çoğulculuk düzeyi tarafından şekillenmiştir. Bu bağlamda en önemli etken rejimin parti siyasetine ne derece izin verdiğidir. Her türlü partinin yasaklandığı ülkelerde, örneğin Katar ve Bahreyn gibi Körfez monarşilerinde partileşme çok daha örtülü ve dolaylı ilerlemiş, İslamcılar diğer gruplar gibi bağımsız adaylar göstermişler ancak tüzel kişilik haline gelme mücadelesine girişmemişlerdir. Bölgede hakim yönetim biçimi olan otoriter tek parti cumhuriyetlerinde ise seçimler 1950'li yıllardan bu yana düzenlenmektedir. Otoriter seçimlerin ortak özellikleri hiçbirinde serbest siyasi katılım olmaması ve seçim hilelerin yaygınlığıdır. Ancak kısıtlamalar ve hilenin düzeyi ülkeden ülkeye ve aynı ülkede seçimden seçime

farklılık göstermektedir. İslamcı oluşumlar da bu farklılıklara göre siyasal katılım stratejilerini belirlemektedir. Afganistan ve Mısır gibi ülkelerde çok partili seçimler hileli de olsa gerçekleşmiştir, ancak İslamcı partilere yasal statü verilmemiştir. Buralarda İslamcılar ya bağımsız adaylarla seçimlere girmişler, rejimin izin verdiği durumlarda ise merkezîyetçi muhafazakar partilerin listelerinden (Mısır'daki İhvan-Vafd ittifakı örneğin) veya seçim öncesi ittifaklarla seçimde varlık göstermeye çalışmışlardır. Yemen, Ürdün ve Lübnan'da da hem diğer İslamcı gruplarla, hem de seküler sayılabilecek muhafazakar partilerle yapılan ittifaklara rastlamak mümkündür (Schwedler, 1998: 27). Daha istisnai durumlarda sol parti ve gruplarla ittifak arayışları da olmuştur. 2007 seçimleri öncesinde Ürdün'de Adalet ve Kalkınma Partisi Sosyalist Halk Gücü Birliği'yle ittifak kurma girişimiyle monarşi üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır (Wegner ve Pellicer, 2011: 304-305). Bu noktada rejimlerin seçim düzenlemeye devam etmesini anlamak mümkündür. Özellikle Soğuk Savaş döneminde uluslararası ilişkileri iyi düzeyde tutmanın yanı sıra, seçimler yönetimlerin meşruiyetini güçlendirmek, muhalefeti pasifize etmek ve sistem içinde tutmak, önde gelen ailelere ve toplumsal gruplara siyasî-bürokratik konumları vererek rejime desteklerini sürdürmelerini güvenceye almak gibi işlevler üstlenmiştir (Lust, 2009; Gandhi ve Lust-Okar, 2009). Seçimlere katılımın sınırlı, seçim sürecinin hileli olduğu, özellikle de İslamcı partilere yasal statünün istisnai durumlar dışında verilmediği ülkelerde İslamcı partilerin seçimlerde yer almaktaki ısrarını açıklamak ise daha zordur. Bütün sorunlara karşın İslamcılar birkaç örnek dışında seçimlerde yer almaya çalışmıştır. Hamas Filistin'de 1996 seçimlerine, Müslüman Kardeşler Mısır'da 1990 seçimlerine katılmamıştır. Bununla birlikte her iki parti de aynı ülkelerde yapılan diğer seçimlerde aday göstermiştir. Bu durum rejimlerin siyasal şiddeti tercih etmeyen hareketlere sosyal yardım alanı ve seçim rekabeti dışında başka bir alan bırakmamasıyla açıklanabilir. Varlığını sürdürmeye çalışan gruplar güncelliklerini korumak, parlamentoya girmeleri durumunda devlet partisinin daha da fazla baskı yapabilmesini engellemek ve en azından bazı konularda tartışma olmasını sağlamak için her seçim döneminde çaba göstermişlerdir. Bazı durumlarda iktidar partilerinden istekleri doğrultusunda bu yolla taviz almaları mümkün olmuştur. Bu ısrarlı çabalar sonucunda hareket güç kazanmayı sürdürürken belirli dönemlerde seçimler daha esnek ve dürüst yapılmıştır. Örneğin 2005 seçimlerinde Mısır'da yargıçlar seçim sürecini denetlemesi daha çok İhvan üyesinin meclise girmesine olanak vermiştir. Tunus'taki siyasî mücadele muhalifler için kota koyulmasını sağlamıştır. İslamcıların siyasî rekabetteki yerini koruma ısrarının ayrıca iktidar partileri ile seküler muhafazakar partilerin toplumsal desteğini güçlendirmek için İslami değerleri ve talepleri dile getirmelerini sağlayarak geniş anlamda İslamcı davaya katkıda bulunmuş olduğu düşünülebilir.

Peki seçmen neden İslamcı partileri iktidar partilerine ve seküler muhalefete tercih etmiştir? Bu bağlamda da devlet pratiğinin etkisi belirgindir. Bir bakıma bölgedeki İslamcı partilerin yükselişinin arkasında devletlerin baskıcılığı yatmaktadır (Garcia-Rivero ve Kotze, 2007: 612). Yeni kuruldukları dönemde bu rejimler İslamcı hareketin bir kısmını baskıyla yönetimden uzaklaştırmış, bir kısmını ise devşirmiştir, ancak gerçek anlamda karar alma mekanizmalarına dahil etmemiştir. Şiddet eylemleriyle sonuç alamayan İslamcı gruplar faaliyetlerini sosyal yardım alanına kaydırmıştır. Muhalefete karşı yaygın biçimde şiddete başvuran devletlerin halkın eğitim, sağlık ve benzeri temel ihtiyaçları sağlamada başarısız olması, sosyal yardımları sağlayan İslamcı hareketlerin meşruiyetinin artmasına ve bu hareketleri baskı altına almaya çalışan rejimlerin zayıflamasına neden olmuştur. Bu yardımların siyasî niteliğinin ön plana çıkmaması rejim karşısında seküler gruplarla karşılaştırıldığında İslamcılara bir tür korunma sağlamıştır. Bu bağlamda camiler ve diğer ibadet merkezleri İslamcılar için göreceli bir özgür alan sağlamış ve korunaklı örgütlenme olanağı vermiştir. Bu noktada sosyal hizmet ağının İslamcı partiler bakımından sadece alt sınıfların harekete dahil edilmesi bakımından değerlendirilmesi eksik olacaktır. Böyle bir sonuç silahlı hareketler için daha önemli olsa da partileşen hareketleri asıl güçlendiren bu hizmetler yoluyla orta sınıf, özellikle de eğitilmiş orta sınıf ağının kurulması ve yaygınlaştırılmasıdır. İslamcı yardım kuruluşları yapıları itibarıyla orta sınıf profesyoneller tarafından kurulmuş, her ne kadar yardımlar yoksullara yönelik olsa da eğitilmiş orta sınıfın iş bulmasını ve bu kuruluşların hizmetlerinden yararlanmasını sağlamıştır. Mısır, Ürdün ve Yemen'deki İslami yardım kuruluşları üzerinde yapılan araştırmalar bu yardım kuruluşlarının orta sınıf profesyonellerinin İslamcı harekete kazandırılması bakımından daha önemli olduğunu doğrulamaktadır (Clark, 2004: 965). Böylece İslamcıların patronaj ağlarına erişebilmesi ve daha baskıcı dönemlerde diğer muhalif gruplara göre örgütsel bütünlüğünü daha çok koruyabilmesiyle seçmen tabanını genişletmesi mümkün olmuştur. Bunlara ek olarak sosyal hizmet deneyimi ve ağı eğitilmiş İslamcıların bürokraside görevlendirilmesinde yardımcı olmuş, muhalefet üstündeki baskının arttığı dönemde, baskının hedefindeki sol grupların İslamcılara göre daha fazla zarar görmesine yol açmıştır (Longohr, 2011: 606).

Öte yandan seküler muhalefet İslamcılarının sahip olduğu örgütsel alandan ve sosyal ağlardan mahrumdur. Tunus örneğinde görüldüğü üzere seküler muhalefetin sendikalarda (Tunus Genel İşçi Sendikası) örgütlenmesinin mümkün olduğu durumlarda halkla seküler hareket arasındaki bağın korunduğu ve İslamcı partilerle rekabet edebildikleri görülmektedir. Ancak Tunus örneği Orta Doğu geneli düşünüldüğünde istisnaidir. Diğer ülkelerde bahsi geçen etkenlerin yanı sıra seküler partilerin stratejik hataları da halk desteğini kaybetmelerine neden olmuştur. İhvan'ın partileşme kararı daha önce bahsedildiği üzere seküler partilerin endişelerini artırmış ve iktidara yaklaşmalarını sağlamıştır. Güçlenen İslamcı harekete karşı rejimler de seküler partileri sistemde entegre etme veya devşirme yoluna gitmiştir. Çoğu ülkede siyasi katılımın sınırlı sayıdaki sadık seküler muhalefete açılması bu partilerin tıpkı rejimler gibi yolsuzlukla anılmasına neden olmuştur. İslamcı siyasetçilerin temiz ve dürüst siyasetle özdeşleşmiş (Esposito, 1999), seküler partiler seçmen gözünde otoriter iktidarla işbirliği hatta suç ortaklığı yapar hale gelirken, İslamcı partiler iktidarın gerçek anti-tezi, halkın organik liderleri olarak konumlanmıştır. Örneğin Fas'taki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin tabanının genişlemesinde diğer İslamcı hareketlere göre merkeze yaklaşmasının yanı sıra seküler İstiklal ve Sosyalist Halk Güçleri Birliği'nin rejime yaklaşmasının da payı bulunmaktadır (Pellicer ve Wegner, 2015: 13).

İslamcı partiler ideolojik ve programatik bakımdan da seküler partilere göre daha avantajlı bir durumdadır. Öncelikle bölgede dindarlık oranı genel itibarıyla yüksektir. Dolayısıyla merkeze yönelen bir İslamcı partinin ortanın sağındaki seçmenden potansiyel olarak oy alması mümkündür, buna karşın seküler partilerin konjonktürel olarak zaman içinde iyice daralan sol siyaset alanını merkeze doğru genişletmesi daha zordur. Bu durumda parti sistemine yapılan dış müdahaleler ve seçimlerin sağlıklı oluşunun seçimlere katılım oranının düşürürken bir yandan da oy vermeye devam eden seçmenin parti sistemiyle ilgili yaşadığı hayal kırıklığı sonucunda bir seçimden ötekine oy tercihini değiştirmeye daha eğilimli hale gelmiş olmasının da payı vardır. Kaygan oyları almak isteyen İslamcı partilerin muhafazakar çizgiye daha yakın siyasi ve ekonomik programlar benimseninin temel nedenleri arasında bu kaygan seçmeni yakalama arayışının yattığı iddia edilebilir. Hele de Müslüman toplumlardaki ortanca seçmenin ekonomik olarak liberal, siyasi ve sosyal olarak muhafazakar olduğu düşünüldüğünde oy kayganlığının görece düşük olduğu yerlerde bile İslamcı söylemin merkeze kayması beklenen bir eğilimdir (Kurzman ve Naqvi, 2010: 59). Dindarlığın yanı sıra sömürge geçmişi ve Soğuk Savaş politikaları nedeniyle Batı karşıtlığı yaygındır ve Batı kurumlarını olumsuzlayan seküler partiler hem rejimle özdeşleşme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış hem de anti-empyalist söylemlerle Batı kökenli siyasi programlarını birleştirmeleri net mesaj vermelerini zorlaştırmıştır. Oysa İslamcı partilerin hem Batılı devletler hem de İsrail'le ilgili görüşleri çok daha net ve kendi içinde tutarlıdır (Tibi, 2002), seçmene daha çok hitap etmektedir. Bu platform üstünlüğü otoriter seçim sistemlerinde muhalefetin seçimlerde aday gösterebildiği durumlarda İslamcılarının sekülerlere kıyasla üretilmiş çoğunluk sağlayabilmesini mümkün kılmaktadır. Çoğu ülkede seçim sistemi orantılılık ve temsiliyet yerine, istikrar ve iktidar partisinin alacağı oy oranından daha yüksek parlamenter güce sahip olmasını güvence altına alacak şekilde tasarlanmıştır. Çoğunluk esasına dayalı seçim sistemlerinin, özellikle Blok Oy sisteminin tercih edilmesi bu şekilde açıklanabilir. Ancak rejimlerin kendi iktidar partilerini güçlü tutmak için koyduğu seçim kanunları muhalefetin siyasi katılımının mümkün olduğu durumlarda daha net ve güçlü bir söyleme sahip İslamcı partileri diğer muhalif partilere göre seçmen desteğinin ötesinde bir güce kavuşmasını sağlamaktadır.

Sözü geçen etkenler ve her ülke özelinde geçerli olan başka özgül dinamikler sonucunda, 1950-2010 arasındaki dönemde özellikle Müslüman Kardeşler'in içinden çıkan Müslüman Muhafazakar ve Müslüman Demokrat olarak adlandırılan bu parti ailesinin güçlü seçmen tabanına sahip olduğu yerlerin üç ortak özelliği bulunmaktadır. Birincisi bu ülkelerde asker uzun süre doğrudan veya dolaylı olarak siyaset üzerinde tahakküm kurmuş ancak bir şekilde seçimler devam ettiği için militarizm karşıtlığında İslamcı ve muhafazakar hareketler arasında ittifaklar kurulmuş ve bu ittifaklar yoluyla merkezin sağındaki partiler alternatif haline gelmiştir. İkincisi bu ülkelerde aynı zamanda ekonomide özel sektöre alan ayrılmış, bu da İslamcı-muhafazakar ittifakın devletin hakim olduğu sektörlerde kendine yer bulamayan muhafazakar orta sınıf tarafından desteklenmesini, öte yandan aynı durum bu partilerin piyasadaki ekonomiyi tercih etmesini sağlamıştır (Nasr, 2005: 18). Üçüncüsü bu ülkelerde merkeziyetçi ve baskıcı eğilimlere karşın çok partili seçimler bütün sorunlarına karşı uzun süredir yapılmaktadır ve bu da İslamcılar arasında hem partileşme eğilimini artırmış, hem de zaman içinde giderek muhafazakar yönü ağır basan partiler haline gelmelerine neden olmuştur. İslamcı partiler temsiliyet kazanabilmek için çekirdek İslamcı seçmenin dışında ortanın sağındaki bütün seçmenlere hitap edebilmek için politika yelpazesini genişletmiş, İslamcı olmayan partiler ise aynı rekabetin bir parçası olarak dini değerlerle ilgili konuları programlarına ve seçim kampanyalarına dahil etmiştir. Bu öğrenme süreci ve merkez sağ söylemi eklemleme sürecinde İslamcı partiler niş (niche) partiden zaman içinde her-şeyi-kapsayan partilere dönüşmüştür.

Darbe öncesi Mısır'daki Müslüman Kardeşler, Cezayir'deki İslami Selamet Cephesi, Tunus'taki Ennahda partisi, Fas'taki Adalet ve Kalkınma Partisi bu yönde dönüşen ve seçimlerde başarı gösteren partiler arasındadır (Nasr, 2005: 19-20).

4. 2011 Sonrasında İslamcı Partiler

İslamcı partiler Arap Ayaklanmalarına başlangıçta mesafeli yaklaşmış, ancak isyanların ilerleyen aşamalarında çoğunlukla dahil olmuş, bazı ülkelerde de tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir. Örneğin Mısır, Ürdün, Tunus, Libya ve Yemen'de İslamcı partiler ayaklanmalarda yerini alırken, Fas'ta iktidar mimarisinin parçası olması nedeniyle Adalet ve Kalkınma Partisi eylemsizlik kararı almıştır. 2011 sonrasındaki seçimlerde İslamcı partilerin başlıca aktörler olarak ortaya çıkması önceki dönemde bahsedilen etkenlerden dolayı seçmen tabanları genişletmiş olmasından, örgüt bütünlüğü ve disiplinini seküler oluşumlara göre daha iyi koruyabilmiş olmasından ve seçmene daha net ideolojik mesaj verebilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan rejim değişikliklerinin İslamcı partilerin yükselişine neden olduğu değil, İslamcı partilerin 1990'lardan bu yana yükselişinin ayaklanmalar sonrasında ortaya çıkan siyasi harita üzerinde belirleyici olduğu değerlendirilebilir.

Arap Ayaklanmalarından sonra siyasi İslam'da partileşme en çok iktidarların kısa sürede devrildiği ve serbest seçim kararı aldığı Tunus ve Mısır'da görünür hale gelmiştir. Bu ülkelerde 2011'de ve daha sonra 2014-2015'te iki genel seçim yapılmış; kurulan yüzlerce partiden önemli bir kısmı İslami referanslarla seçmene hitap etmiştir. Bu dönemin önceki dönemle karşılaştırıldığında en ayırt edici özelliklerinden biri partileşme eğiliminin ayaklanmalar öncesi daha çok İhvan'la ilişkili gruplarda gözlemlenmesine karşın, 2011 sonrası her iki ülkede de çok sayıda Selefi partinin kurulmuş olmasıdır. Mısır'daki Nur Partisi ile Tunus'taki İslah Cephesi partisi bu yeni dönemde ortaya çıkan etkin iki Selefi partidir. 2011 öncesinde Selefler arasında da siyasi katılımı öngören gruplar olmasına karşın (Wiktorowicz, 2006); bu eğilim partileşme boyutuna ulaşmamış, Müslüman ülkelerin dış politikalarının eleştirisiyle sınırlı kalmıştı. Bu açıdan çalışmanın başında bahsettiğim siyasi katılıma yaklaşımları bakımından üç kategoriye ayrılan İslamcı hareketlerin bir dönüşümden geçtiği ve bu grupların sınırlarının yeniden çizildiği belirtilebilir. İlk grupta yer alan Cihatçıların bir kısmı Selefi ve İhvan partilerine katılmış, ortaya çıkan İslamcı partilerin sayısındaki artışla bu grubun küçüldüğü düşünülürken gelişmeler bu eğilimi tersine çevirmiştir. Mısır'da Müslüman Kardeşler'in kurduğu Özgürlük ve Adalet Partisi'nin darbeye devrilmesi sırasında Selefi Nur Partisi'nin askerlere destek olması ve sonrasında Sisi'yi desteklemesi hayal kırıklığına yol açmış ve bir çoğu yasal siyasetin tekrar dışına çıkmıştır. Siyasette aradığını bulamayan Seleflerin bir kısmı yeniden siyasi alan dışına çıkmış ve çalışmalarını teorik tartışmalarla sınırlamaya devam etmiştir. İki seçim arasında seçime katılım oranının düşmesi bu iddiayı desteklemektedir. Seçimlere katılım oranı Mısır'da 2011 seçimlerinde yüzde 60'ın üstündeyken 2015 seçimlerinde yüzde 28 civarına gerilemiştir.

Tunus'ta daha farklı bir durum göze çarpmaktadır. Seçimlere katılım oranı 2011'de yaklaşık yüzde 60 civarındayken, 2014 seçimlerinde yüzde 69'a yaklaşmıştır. Ancak Ennahda'nın oy oranı yüzde 37'den yüzde 28'e düşmüştür. Yapılan araştırmalarda 2011'de Ennahda'ya oy veren kişiler daha geniş bir siyasi ve ekonomik tabandan gelirken, 2014'te kamusal alanda dine daha çok yer isteyen, yaş ortalaması daha yüksek ve sosyo-ekonomik bakımdan daha alt sınıftan gelen kişiler olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle serbest seçimlerle birlikte İslamcı seçmenin oy verebileceği partilerin sayısındaki artış ideolojik blok içi oy kazanılığını yükseltmiş, öte yandan iktidar deneyimi ve partinin iktidarda gösterdiği zayıflıklar seçmenin bir kısmının seküler partilere kaymasına neden olmuştur (Benstead, 2016: 25).

Arap Ayaklanmalarının İslamcı partiler ve seçimlerle ilgili getirdiği en önemli etki ilk kez serbest ve çok partili seçimlerin yapıyor olması ve ilk kez İslamcı partilerin iktidara ortak olmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu seçimlerin daha çok iki ülkede ve birbirini izleyen ikişer seçimle sınırlı olması genelleme yapılmasını mümkün kılmamaktadır. Ancak partileşmenin başından bu yana olan gelişmeler göstermektedir ki, genellenemeyecek gelişmeler de İslamcı partiler ve seçmenleri üzerinde etki bırakabilmektedir. Dolayısıyla sadece Mısır ve Tunus'ta değil, halk hareketlerinin görüldüğü Yemen, Bahreyn, Fas ve Libya gibi ülkelerde de İslamcı partilerin de gelişmelerden etkilendiği ve kendilerini yeniden konumlandırma ihtiyacı duyduğu varsayılabilir. İktidar değişimi ve siyasi açılımlar 2010-2011 öncesinde özellikle reformcu, devletin siyasi ve ekonomik rolünün sınırlandırılmasını öngören partilerin platformlarını gözden geçirmesine neden olmuştur. Genel çerçevelerin dışında uygulanabilir projeler oluşturulması ve uygulanabilir projelerin İslami açıdan kabul edilebilir sınırlarda tasarlanması zorunluluğu bu partiler için başlıca zorluklardan biridir. Bu durumda İslamcı partiler ya daha pragmatik ve daha az ideolojik olmayı ya da daha köktenci politikalar benimsemeyi tercih etmek

durumundadır. 2011 Mısır seçimlerinde İhvan Ennahda'nın ve Ürdün'deki İslami Hareket Cephesi'nin pragmatizme yöneldiği düşünülebilir. Ancak partinin radikalleşmesi durumunda seçim siyasetinden kopması söz konusunu olabilmekte, yasal siyasetin içinde kaldığında mezhep çatışmasına girme riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Yemen'deki İslah Partisi'nin dönüşümü bu açıdan değerlendirilebilir.

Arap Ayaklanmalarının İslamcı partiler üzerindeki bir başka etkisi hizipleşme ve nihayetinde bölünmedir. 1980'li yıllarda Müslüman Kardeşler'in yasal siyasete girme kararı hareketten kopuşlara neden olsa da günümüzde seçim başarısı yüksek olan partilerin çoğu İslamcı hareket içinde bir cephe işlevi gören farklı eğilimleri bir arada tutan oluşumlardır. Pakistan'daki Cemaat-i İslami ve Cezayir'deki İslami Selamet Cephesi'nin yanı sıra Mısır, Tunus, Ürdün ve Fas'taki partiler bu grubun içinde yer almaktadır. Seçim rekabetiyle birlikteyse hizipler arası ayrılıkların pekiştiği ve bölünmelerin arttığı görülmektedir. Ancak bu bölünmelerin İslamcı harekete özgü olmadığı belirtilmelidir. Yeni kurulan veya yeniden kurulan parti sistemlerinde parçalanma (fragmentasyon) genel bir eğilimdir ve İslamcı partiler kadar, hatta belki de daha fazla seküler partiler içinde de ayrışmalar yaşanmaktadır. Burada asıl yeni sayılabilecek bir gelişme fragmentasyon değil de İslamcı harekette fragmentasyonun belirgin hale gelmesidir. Geçmişte İslamcı partilerin kamu politikaları daha muğlak, ideolojik mesajı daha güçlü ve net iken, seçimlere katılmalarıyla birlikte kamu politikaları netleştikçe uygulanabilirliği sağlama ihtiyacı ideolojik mesajı muğlaklaştırmıştır. Bir anlamda İslamcılar arasında artan rekabet örgütsel bütünlüğü ve disiplini de bozmaktadır (Anani, 2012: 469). Bu durumun demokrasi açısından olumlu olup olmadığı ise tartışmalıdır. Bir yandan bu dönüşüm ılımlılaştırma işareti olarak okunup İslamcı ve seküler partilerin bir arada var olmayı kabul edeceği bir dönem olarak yorumlanabileceği gibi, aradığı net ideolojik mesajı radikal İslamcı örgütlerde arayacak insanların sayısının artabileceği şeklinde de değerlendirilebilir. IŞİD'in kazandığı destek bu ikinci ihtimalin de gerçekçi sayılabileceğini ortaya koymaktadır.

2011 sonrasında yukarıda bahsedildiği üzere Selefilere parti kurması, İhvan içindeki bölünmeler ve artan gerçek siyasi rekabet partiler arası ittifakları eskisinden çok daha zaruri hale getirmiştir. 2011 öncesi dönemde otoriter rejimlere karşı yapılan ittifaklar bu yeni dönemde parti sistemindeki parçalanmanın yüksekliğinden kaynaklı yapılmaktadır. Etkin parti sayısının toplumsal ayrışma çizgisi sayısından çok daha yüksek olması nedeniyle partiler seçimlere bloklar olarak girmektedir ve yine oyların bölünmüş olması nedeniyle seçim öncesi koalisyonların yanı sıra koalisyon hükümetlerinde de birlikte yer almaktadırlar. Ennahda'nın bir yandan muhafazakar uygulamaları sekülerler tarafından Selefî oyları çekmeye çalıştığı şeklinde eleştirilirken, Selefî Hizb ut-Tahrir'in hala yasaklı olması İslamcılar tarafından eleştirilmektedir.

Bu yeni dönemde partileşen İslamcılarının yardım kuruluşları ağını eskisi gibi sürdürüp sürdüremeyecekleri henüz kesinleşmemiştir. Ancak Anani tarafından (2012: 467) 'enformel Müslümanlar' olarak adlandırılan ve herhangi bir siyasi partiyle ilişkisi olmayan yeni İslamcılarının bir yandan İslamcı partileri de en az seküler partiler kadar eleştirecekleri ve alternatif bir İslamcı söylem geliştireceklerini tahmin etmek mümkündür.

2011 sonrasındaki siyasi alanda yukarıda bahsedilen gelişmeler ılımlı-radikal kavramlarının gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Ayaklanma öncesinde dönemde İslamcı hareketlerin sınıflandırılmasında ılımlılık çoğulculuk, demokratik ilkeler ve zor kullanmanın reddi, bir diğer deyişle seçimlere katılma ve seçim sonuçlarını kabul etmekle ilişkilendirilmekteydi (Schwedler, 1998). Önceki dönemin radikalleri olarak görülen Selefilere partileşmesi, hatta Mısır örneğinde olduğu gibi askeri rejimi destekler hale gelmesi 'ılımlı İslam' tabirinin geçersiz hale gelmesine neden olmuştur. Bu durum serbest seçimlerin radikal İslamcılarını ılımlılaştıracağını ve siyasal sisteme entegre edeceğini öngören savları da daha tartışmalı hale getirmiştir. Öngören yaklaşımları (buraya kaynak koymalısın) tekrar tartışmayı gerektirmektedir. Schwedler'in ayaklanmalar öncesinde de öngördüğü gibi (2011: 350) ılımlı kavramı görgül bakımdan oldukça zayıf bir kavramdır, partiler ekonomi gibi bazı konularda ılımlı olurken, temel hak ve özgürlükler veya toplumsal cinsiyet gibi başka konularda daha radikal olabilirler. Dolayısıyla seçim deneyiminin ılımlılaştırma eğilimini güçlendireceği savına ihtiyatlı yaklaşılması gerekmektedir. Öncelikle seçimlerde serbest rekabet yeni olsa da seçim deneyimi pek çok İslamcı grup için yeni değildir ve İslamcı olmayan gruplarla daha önce de ittifaklar yapılmıştır. Yemen, Ürdün ve Mısır'da 1990'larda yapılan seçim ittifaklarında İslamcı parti içinde üzerinden görüş birliği sağlanmış ve/veya üstünde açıkça İslami yorum olan konularda bu partiler müttefiklerine karşı geri adım atmadıkları görülmektedir (Schwedler, 2011: 359-361). Ennahda'nın hükümeti sürdürememesi, Özgürlük ve Adalet Partisi'nin otoriter ve İslamcı olmayan siyasi grupları göz ardı etmeye çalışan düzenlemeleri bu açıdan bir devamlılığa ve İslamcı

harekette ılımlılaşma olasılığının sınırlı kalabileceğine işaret etmektedir. Öte yandan 2011 sonrasındaki süreçte hem İslamcı partilerin seçim platformları, hem de iktidar ortağı oldukları sınırlı sayıda örnek seçimlere katılmanın bu partilerin ideolojik anlamda demokratikleşeceğine dair henüz somut veri sunmamaktadır.

5. Sonuç

İslamcı partilerin yükselişi Arap Ayaklanmalarından çok daha öncesine, 1990'lı yıllara dayanmaktadır. Bu dönemde bir yandan rejimlerin sınırlı da olsa muhalefet, özellikle de İslamcı hareketler üzerindeki baskıyı gevşetmesi ve seçim yasalarında reforma gitmesi, öte yandan rejimlerin sadık seküler partileri devşirerek itibarsızlaştırması 1940'lı yıllardan bu yana sosyal hizmet ağıyla halk arasındaki itibarını ve meşruiyetini kuran İslamcı partilerin 1990 ve 2000'lerde seçimlerde görünür hale gelmesini sağlamıştır. Cezayir'de 1991'de İslami Selamet Cephesi, Fas'ta 2002 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi, Mısır'da 2005 seçimlerinde bütün baskılara karşın Müslüman Kardeşler ve Filistin'de Hamas'ın 2006 seçimlerinde ön plana çıkmıştır. Bu anlamda Arap Ayaklanması sonrasındaki seçim sürecinin İslamcı partiler bakımından bir devam niteliğinde olduğu değerlendirilmektedir.

Öte yandan, ayaklanmalar sonrasında bölgenin başlıca rejimlerinin çökmesi, ilk kez adil ve serbest seçimler yapılması, önceki dönemde seçmen tabanını genişleten ve pekiştiren İslamcı partilerin ilk kez gerçek anlamda iktidar alternatifi olmasını mümkün kılmıştır. Bu dönemde İhvan'la ilişkili grupların dışında Selefiler de parti kurmuş, parti bölünmeleri hız kazanmış ve önceki dönemde seküler partiler arasında görülen fragmentasyon İslamcı partiler arasında da yaygınlaşmıştır. Bu yeni dönemde İslamcı partilerin artık rakipleri sadece yolsuzluk ve baskıyla özdeşleşmiş iktidar partileri ve örgütsel bakımdan zayıf, ideolojik bakımdan muğlak seküler partiler değil, farklı akımlardan gelen diğer İslamcı partilerdir. İktidarın somut bir olanak ve olasılık haline gelmeleri de İslamcı partileri zorlayacak gibi görünmektedir. Sert ve ideolojik bir rejim eleştirisi temelinde söylem geliştiren İslamcı partiler artık somut sosyal ve ekonomik sorunlar ile yönetim pratikleri konusunda uygulanabilir politikalar geliştirmek zorundadır. Özgürlük ve Adalet Partisi ile Ennahda'nın kısa süren iktidar deneyimlerinde gündelik yönetim sorunlarının ne kadar zorlayıcı olabildiği görülmüştür. Gelecek seçimlerde İslamcılar için belirleyici olan muhtemelen İslami özle tutarlı somut kamu politikaları geliştirmek olacaktır.

Kaynakça

- Al-Anani, K. (2012). Islamist Parties Post-Arab Spring. *Mediterranean Politics*, 17(3), 466–472.
- Benstead, Lindsay. (2016). 'Understanding Islamic Politics.', içinde *Evolving Methodologies in the Study of Islamism*.
- Brocker, M., & Künkler, M. (2013). Religious parties Revisiting the inclusion-moderation hypothesis1-Introduction. *Party Politics*, 19(2), 171–186.
- Cotran, E., & Sherif, A. O. (1999). *Democracy: The Rule of Law and Islam*. BRILL.
- Esposito, J. L. (1999). *The Islamic threat: Myth or reality?* Oxford University Press.
- Gandhi, J., & Lust-Okar, E. (2009). Elections under authoritarianism. *Annual Review of Political Science*, 12, 403–422.
- Garcia-Rivero, C., & Kotzé, H. (2007). Electoral support for Islamic parties in the Middle East and North Africa. *Party Politics*, 13(5), 611–636.
- Hamid, S. (2011). The rise of the Islamists. *Foreign Affairs*, 90(3), 40–47.
- Kurzman, C., & Naqvi, I. (2010). 'Do Muslims Vote Islamic?' *Journal of Democracy*, 21(2), 50–63.
- Langohr, V. (2001). Of Islamists and ballot boxes: Rethinking the relationship between Islamisms and electoral politics. *International Journal of Middle East Studies*, 33(04), 591–610.
- Lust, E. (2009). Competitive clientelism in the Middle East. *Journal of Democracy*, 20(3), 122–135.
- Nasr, S. V. R. (2005). The Rise of "Muslim Democracy." *Journal of Democracy*, 16(2), 13–27.

Parlamentolararası Birlik, PARLINE veritabanı, <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>. Erişim tarihi: 10.03.2016.

Pellicer, M., & Wegner, E. (2015). The justice and development party in Moroccan local politics. *The Middle East Journal*, 69(1), 32–50.

Piscatori, J. (2000). 'Islam, Islamists, and the Electoral Principle in the Middle East.' *ISIM Paper*. <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/10070>. Erişim tarihi: 12.03.2016.

POMEPS Studies No. 17. <http://pomeps.org/2016/03/05/evolving-methodologies-in-the-study-of-islamism/>. Erişim tarihi: 01.03.2016. Ss. 24-26.

Schwedler, J. (1998). 'A Paradox of Democracy? Islamist Participation in Elections.' *Middle East Report* (209): 25–41.

Schwedler, J. (2011). 'Can Islamists Become Moderates?: Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis.' *World Politics*, 63(2), 347–376.

Tibi, B. (2002). *The challenge of fundamentalism: Political Islam and the new world disorder* (Vol. 9). Univ of California Press.

Wegner, E., & Pellicer, M. (2011). Left–Islamist Opposition Cooperation in Morocco. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 38(3), 303–322.

Wiktorowicz, Q. (2006). 'Anatomy of the Salafi Movement.' *Studies in Conflict & Terrorism*, 29(3), 207–239.